

АПСТРАКТ

Простор Београдског сајмишта настао је тридесетих година двадесетог века, као први урбанистички комплекс пројектован по модернистичким принципима и као прва изграђена физичка структура Београда на левој обали Саве. Током свог постојања комплекс је доживео радикалне промене намене — од Сајмишта, преко концентрационог логора током Другог светског рата, уметничке колоније у послератном периоду до тренутног стања маргинализованог градског сегмента насељеног бескућницима уз неконтролисани развој комерцијалних садржаја. Трансформације које је простор доживео кроз време утицале су на стварање многобројних слојева идентитета, о којима би, посматрано са савремене тачке гледишта, простор требало да сведочи. Рад реферише на трансформације које су се догађале у овом простору, као и на међусобно супротстављене догађаје који у извесној мери спутавају опоравак и развој некадашњег Београдског сајмишта. У раду, формираном као студија случаја, биће вршена анализа простора са аспекта могућности примене концепта дисонанце у очувању и ревитализацији градитељског наслеђа, при чему је овај концепт значајан са становишта артикулисања супротстављених значења и истицања плуралитета вредности. Зарад расветљавања свих карактеристичних фаза постојања комплекса, у раду је вршена анализа његових морфолошких трансформација, затим анализа функционалних трансформација, да би на крају био извршен приказ трансформација друштвеног односа према овом комплексу. Сходно томе, коначни циљ јесте проналажење начина манифестовања диверзитета вредности простора Сајмишта и његова поновна перцепција као припадајућег градског простора.

Кључне речи: Београдско сајмиште, трансформације, дисонанца, градитељско наслеђе

ABSTRACT

Belgrade Fairground, built in the 1930s, was the first urban complex designed according to modern principles and the first physical structure built in Belgrade on the left bank of the Sava. During its existence, the complex has undergone radical changes - from a fairground, through a concentration camp during World War II, an art colony in the post-war period, to its current state as a marginalized urban segment inhabited by the homeless, with uncontrolled commercial development. These transformations over time have resulted in the creation of numerous layers of identity, which, from a contemporary point of view, the space itself should testify to. The paper examines the transformations that have taken place in the space, and refers to the mutually opposed events that to some extent have hindered the recovery and development of the former Belgrade Fairground. The paper, in the form of a case study, analyzes the space by exploring the application of dissonance in preserving and revitalizing the architectural heritage, since the concept of dissonance is important for articulating opposing meanings and emphasizing the plurality of values. In order to shed light upon all the characteristic phases of the complex's existence, its morphological transformations and then its functional transformations were analyzed, followed by a presentation of how its social relationship with the Belgrade Fairground has been transformed. Accordingly, the ultimate goal was to find a way to manifest the diversity of the fairground's value and its re-perception as belonging to the urban space.

Keywords: Belgrade Fairground, Transformations, Dissonance, Architectural Heritage

УВОД

Услед перципирања културног наслеђа као једног од најважнијих аспеката културолошког диверзитета у оквиру савременог друштва, ствара се потреба за употребом наслеђа као елемента истицања специфичности и идентитета друштвених група. Укључивање концепта дисонантности у сферу бављења наслеђем везано је за крај 20. и почетак 21. века, а као једна од главних одредница истиче се однос према наслеђу у коме није актуелно само оно што је предмет интерпретације, већ и како је

* Стефан Славић, Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, stefanslavic1994@gmail.com

интерпретирано и од кога, у циљу креирања специфичних порука око вредности и значења наслеђа и прошлости коју оно репрезентује (Ashworth & Tunbridge, 1996). Тиме наслеђе и однос према њему попримају херменеутичка својства. Остваривање вредности које дисонанца носи у погледу културолошког диверзитета и интеркултуралног дијалога манифестује се кроз афирмисање њених вредности путем UNESCO декларација и конвенција.¹ Тиме су потенцијали концепта дисонанце препознати на међународном нивоу, али оно што је важно јесте његова могућност капиларног спровођења на локалном нивоу, јер се дисонанца управо и заснива на оснаживању диверзитета и видљивости ширег дијапозона друштвених група и њиховог односа према наслеђу, специфично сваком појединачном локалном контексту. Како се концепт дисонанце заснива на разумевању наслеђа као конститутивног социолошког процеса, који са једне стране регулише и легитимизује, док се са друге стране односи на разрађивање, преиспитивање и спознају распона културолошког и социолошког идентитета, осећаја места, колективног сећања, вредности и значења која преовлађују у садашњости значајна су за проналажење начина њиховог транспоновања у будућност (Smith, 2006). Оно што се истиче као значајно у самом концепту односи се на свест о трансформацијама које наслеђе поседује, трансформацијама његовог значења и његове перцепције као живе ствари која је отворена за актуелне тренутке и промене које су везане за његово разумевање, а тичу се промена које карактеришу постојање друштва.

У контексту односа дисонанце и наслеђа, фокус овог рада усмерен је ка студији случаја Београдског сајмишта. Сходно низу радикалних трансформација које су обележиле постојање комплекса, специфичност овог градског сегмента огледа се у наталоженим слојевима идентитета, који, међусобно супротстављени, спутавају интеграцију места у савремене урбане токове. С тим у вези, рад се заснива на успостављању континуираног приказа развоја простора и разумевању његовог идентитета. Поље истраживања у које је смештен рад повезано је са теоријама о односу у коме се прожимају наслеђе, меморија и идентитет у оквиру заједнице и променама које је карактеришу. Заједница није никада мировала, била је изложена мутацијама, и ниједан њен стадијум није могао да буде трајан, а трендови развоја једне заједнице особени су само за њу — диктирали су јој темпо, распон и интензитет промена кроз које је пролазила (Smith, 1986:81). Сходно томе, посебан фокус у раду усмерен је ка урбаним структурама чије се физичка и функционална егзистенција темеље на трансформацијама. У контексту Београдског сајмишта, трансформације представљају

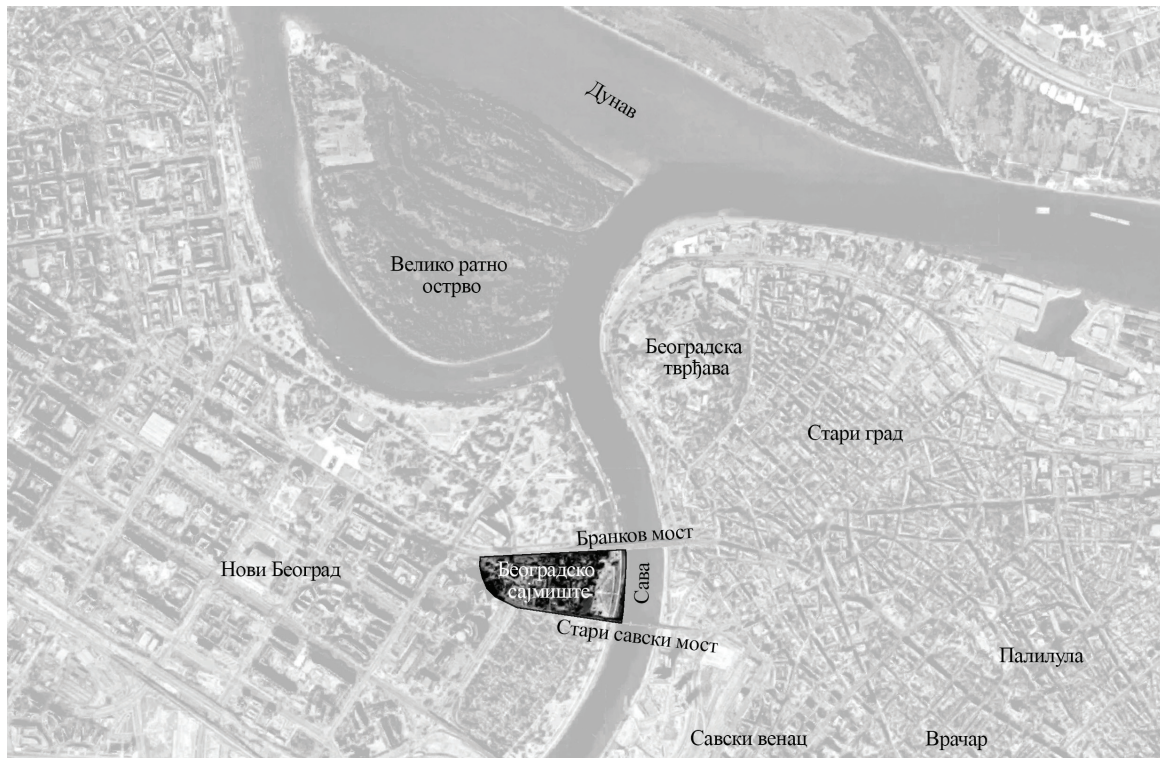
суштину разумевања постојања овог простора, као и основ на коме се базирају његове вредности и потенцијали. Вредности и потенцијали места повезани су са његовом прошлосту, али и способностима заједнице да их препозна. Прошлост се вреднује и разуме различито, у зависности од различитих група људи и заједница, а у зависности од тога како се прошлост разуме вреднује се осећај места (Smith, 2006). Сходно томе, дисонанца као концепт односа према културном наслеђу усмерава заједницу ка њеном отварању према другима и успостављању транскултуралних релација, базираних на меморији и идентитету. Памћење је интегрисано у историји групе, која се у односу на ту историју дефинише, а то памћење на изванредан начин остаје затворено у тој групи и они који ту историју нису делили не могу комуницирати са тим памћењем (Nora, 2011). У вези са тим, наслеђе се перципира и као извор и као резултат сукоба, а све више се доживљава и као начин остваривања транскултуралног дијалога, а тиме и као основ за стварање мира. У свим тим различитим односима према наслеђу дисонанца игра значајну улогу (Graham & Howard, 2008).

Како је фокус овог рада усмерен ка студији случаја Београдског сајмишта, истраживање се бави приказивањем и расветљавањем трансформација које је овај простор доживео током свог постојања. Примењена методологија у истраживању састоји се од припреме студије случаја и студије релевантне документације, као и изучавања хронолошког развоја комплекса Београдског сајмишта и трансформација које су саставни део његовог постојања. Зарад тога, неопходно је разврставање и анализирање комплекса према карактеристичним фазама његовог постојања: сајмиште, стратиште, уметничка колонија, као и приказ тренутног стања простора који је настао као резултат одсуства јасно дефинисаног плана и односа друштва према комплексу. Истраживање је вршено на основу постојећих урбанистичких планова, усвојених закона, новинских текстова, интервјуа, фотографија, као и објављених радова који реферишу на тему Сајмишта. Добијене информације преклапане су са могућностима и потенцијалима које концепт дисонанце носи са собом, у циљу вредновања овог простора и одређивања начина његовог интегрисања у урбани живот града. Очекивани резултат истраживања представља преглед промена које је простор Београдског сајмишта доживео током своје турбулентне историје постојања, уз проналажење начина његовог поновног активирања.

КОНЦЕПТ ДИСОНАНЦЕ

У контексту савременог деловања, заштита и очување градитељског наслеђа развијају се и еволуирају као посебно поље, али такође постоји свест о нужности креирања интегрисаних стратегија управљања окружењем као целином и постојања процеса одлучивања у којима се ангажују заједнице корисника. Сходно томе, сама заштита није довољна, већ представља само један од начина управљања културним ресурсима, којим се ствара осећај

1 Видети: UNESCO (2001b) *Declaration on Protection of Cultural Diversity* <http://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/diversity.pdf> (приступљено: 02.11.2020); UNESCO (2005a) *Convention on the Protection and Promotion of Diversity of Cultural Expressions*. http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=31038&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (приступљено: 02.11.2020); UNESCO (2011) *A New Cultural Policy Agenda for Development and Mutual Understanding: Key Arguments for a Strong Commitment to Cultural Diversity and Intercultural Dialogue* <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002147/214747e.pdf> (приступљено: 02.11.2020).



Сл. 1. Позиција Београдског сајмишта у структури града / Fig. 1. The position of the Belgrade Fairground in the structure of the city

заједништва зарад промовисања одрживости наслеђа и унапређења квалитета живота (Coccosis & Nijkamp, 1995). Фокус према наслеђу захтева промену од употребе наслеђа ка самим припадницима друштвених група (Ashworth & Tunbridge, 1996). С тим у вези, помера се угао сагледавања у коме се у први план ставља значај који наслеђе има за припаднике друштвене заједнице као и то како присутност наслеђа у савременој свакодневници утиче на квалитет живота људи у заједници. Тиме се потенцијали активне употребе наслеђа налазе у доприносу квалитета живота и културном идентитету локалне заједнице на чијем се подручју заштићена добра налазе (Kurtović-Folić, 2010). Активности које перципирамо као наслеђе су оне активности које учествују у размишљању и артикулисању, не само онога одакле потичемо, у смислу прошлости, већ и онога куда идемо, у смислу садашњости и будућности. То је социолошки и културни процес који посредује осећај за културне, социјалне и политичке промене (Smith, 2006). Тиме се у бити дисонанце налази разумевање промена, резумевање другог и успостављање комуникације са нечим другачијим од нас самих. У вези са тим, концепт дисонанце се заснива на ставу који произилази из *IHD-a Inclusive heritage discours*, који се перципира као позиција радикалне демократије и плуралистичке парадигме која отвара простор за прихватање, разумевање, дијалог и преговарање о наслеђу. Уместо перцепције дисонантног односа према наслеђу као деструктивног за идентитет, дисонанца може функционисати као облик отпора хегемонистичким дискурсима и постати услов за изградњу плуралистичких, мултикултуралних друштава заснованих на инклузивности, разумевању и прихватању (Ashworth, Graham & Tunbridge, 2007).

Сагледавано на међународном нивоу, концепт дисонанце презентован је кроз текстове Савета Европе који служе да артикулишу сукобе око наслеђа између нација, региона и заједница, а отеловљени су у супротстављеним интерпретацијама прошлости.² Сазнање о дисонанци као концепту отворило је нове перспективе у области проучавања наслеђа, а она је првобитно уведена као расправа о наслеђу која укључује нескладне приче и јавну употребу сећања и репрезентације прошлости која је садржана кроз наслеђе (Ashworth & Tunbridge, 1996). Актуелна концептуализација дисонантног наслеђа утемељује дисонанцу, не као кулминацију различитих погледа или као отворени сукоб око значења наслеђа, већ засновану у односу на стално променљиве вредности везане за наслеђе, како у времену, тако и унутар заједница (Van Huis, Kaasik-Krogerus, Lähdesmäki & Ellena, 2019).

У контексту односа према културном наслеђу на регионалном нивоу, где се као адекватан просторни обухват може посматрати територија некадашње Југославије, са свим културолошким премисама и историјским догађајима који карактеришу испреpletену прошлост појединачних друштвених група, дисонанца као концепт тежи успостављању дијалога у просторима наталоженим различитим сведочанствима. Критички приступ дисонанце као концепта заснива се на супротстављању употребе наслеђа као елемента оправдавања политичких интереса и одржавања конфликта, а тежи ка плуралитету вредности о којих се може водити дијалог (Kisić, 2016). Тиме дисонанца

² Видети: Council of Europe (2005) *Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*. <http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/199> (приступљено: 02.11.2020).



Сл. 2. Београдско сајмиште током манифестације 1938. године / Fig. 2. Belgrade Fairground during the manifestation 1938.

као концепт тежи ка успостављању баланса у просторима који представљају место сукоба, а такође су и део културног наслеђа, и настоји да спречи њихову злоупотребу у циљу одржавања и интензивирања конфликта. Сходно томе, фокус деловања постају места оптерећена различитим сведочанствима и различитим тумачењима, а уједно постају и попришта политичких интереса. На регионалном нивоу, такви простори представљају места повезана са минулим ратним сукобима, њиховом меморијализацијом, комеморацијом, као и порушене споменике, уопште места повезана са насилном прошлошћу која се супротставља креирању одрживог развоја. У оквиру студије случаја Београдског сајмишта, којом се рад бави, препозната су својства значајна за разумевање дисонанце као концепта, као и за њену примену у циљу манифестовања диверзитета простора и његовог поновног активирања.

КОНТЕКСТУАЛИЗАЦИЈА КОНЦЕПТА ДИСОНАНЦЕ НА ПРИМЕРУ БЕОГРАДСКОГ САЈМИШТА

Морфолошке трансформације

Развијање Београда као модерне европске престонице током тридесетих година двадесетог века допринело је потреби да се у склопу градске структуре изгради сајамски комплекс који би значајно стварање места сусрета и размене, као и места презентовања најсавременијих достигнућа човечанства. У циљу спровођења идеје о сајмишту у дело, Друштво за земаљске изложбе обезбедило је земљиште на Топчидерском брду (Vukotić, 2007). Следећи кораци у остваривању сна о сајмишту у Београду значили су уношење његове локације у Генерални урбанистички

план, а Београдска општина је требало да означи простор на Топчидерском брду као место за сајмиште (Sekulić, 1957). Ипак, као коначна локација на којој ће бити изграђен комплекс сајмишта одабран је простор крај, тада новоизграђеног, Моста краља Александра на путу који је водио за Земун. Сама изградња финансирана је зајмом Општинске штедионице, прилозима београдских банака, задужбинама фондова и привредних предузећа, донацијама београдских комора и добротворним прилозима грађана (Vukotić, 2004). Иницирана промена одлуке о локацији будућег комплекса резултирала је ширењем градског подручја и његовим развојем на до тада неизграђене територије, чиме је спроведена идеја о искораку Београда на мочварно тло леве обале Саве.

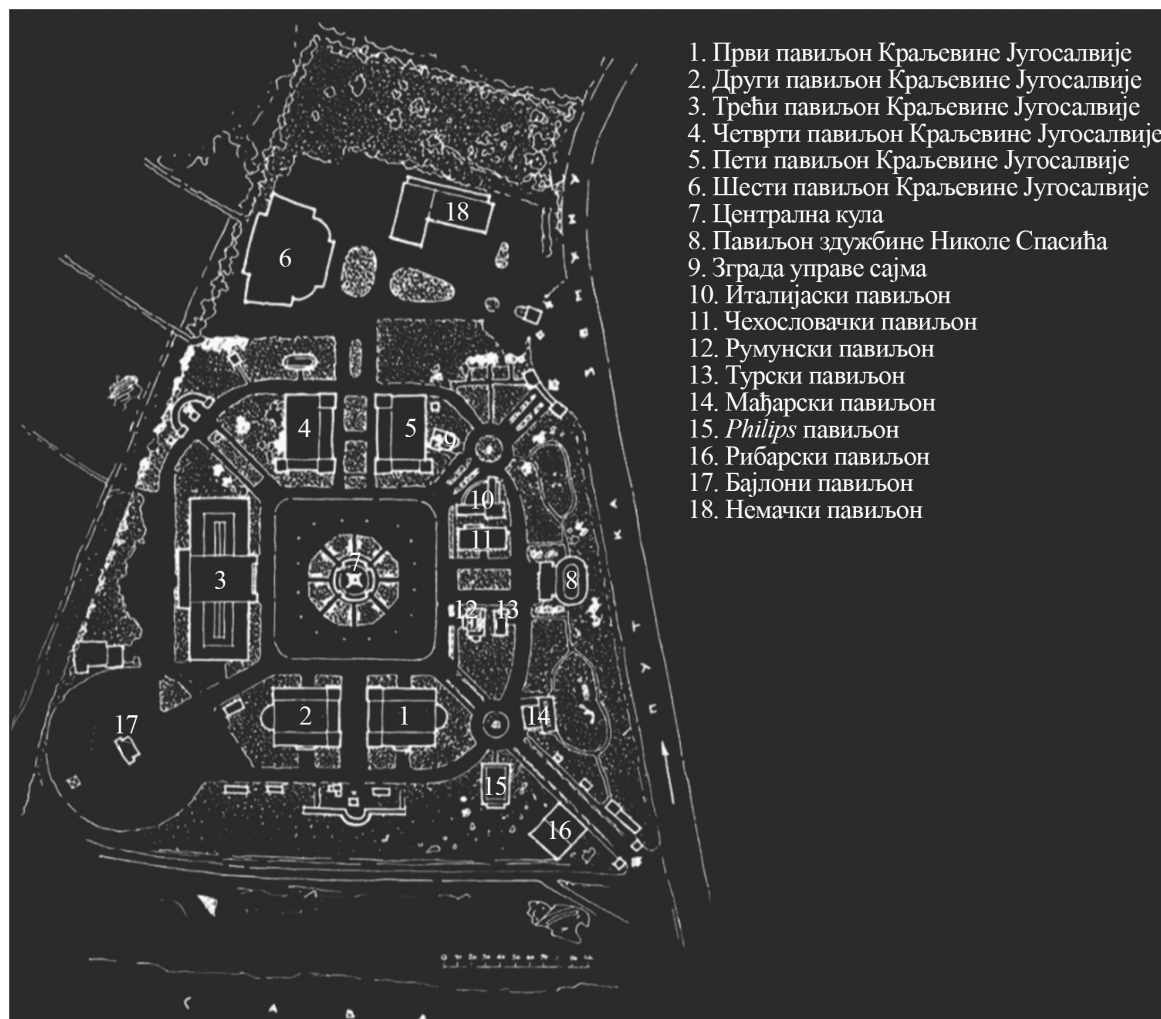
Сама изградња на левој обали Саве значила је трансформацију мочварног подручја приобаља у простор који може да прими структуру неопходну за одржавање сајмова међународног карактера. Период од четири године, колико је комплекс коришћен као сајам, пратио је врло динамичан развој изграђене структуре комплекса, а сама изградња одвијала се по фазама и пратила је ток одржавања сајамских манифестација. Трансформације физичке структуре које су се одвијале у склопу комплекса готово су неухватљиве, јер је саму структуру комплекса чинио и велики број привремених објеката који су постављани за појединачне изложбе и имали су карактер монтажно-демонтажних објеката који су коришћени за време одржавања сајмова. Објекти коју су грађени као трајни сегменти сајамског комплекса манифестовали су се кроз постојање: 5 националних павиљона Краљевине Југославије, затим централне куле, 7 националних павиљона страних земаља, као и падобранске куле и преко

20 павиљона приватних фирми и компанија. Последњи у низу изграђених павиљона, чијом се изградњом комплекс Сајмишта проширио према западу, јесу национални павиљон Немачке изграђен 1939. године, као и започети шести национални павиљон Краљевине Југославије. Тиме је уобличен простор сајамског комплекса, структуре која је обележила почетак ширења Београда на леву обалу Саве и трансформисање мочварног и плавног подручја у простор првог модернистичког комплекса у Београду. Сходно томе, период од четири године, у коме је настајао и развијао се комплекс Сајмишта, представља период позитивних трансформација градског подручја и унапређење градске структуре простором који је постао место културолошког, социолошког и економског развоја.

Посматрано са аспекта дисонанце, период постојања комплекса као места сусрета представља јасан показатељ културолошких, техничких, економских, архитектонских и урбанистичких промена у граду и као такав значајан је са аспекта специфичности и идентитетске идентификације друштвене заједнице. Сходно томе, павиљони комплекса представљају важан сегмент наслеђа, а његово укључивање у савремене токове и процесе ревитализације налази се у бити примене концепта дисонанце.

Наставак развоја комплекса, одржавање тенденције његовог раста и употпуњавање његове структуре изградњом додатних сајамских павиљона, за шта су постојали планови, нагло су прекинути почетком Другог светског рата. У павиљонима оштећеним током бомбардовања, неколико месеци након завршетка априлског рата, формиран је концентрациони логор за Јевреје. Наиме, Београдско сајмиште одабрано је као алтернативна локација за формирање логора након неуспешне изградње логора на подручју Засавице у близини Сремске Митровице (Browning, 1985). Као последица тога, започета је трансформација некадашњих изложбених павиљона Сајма у просторе који ће омогућити функционисање логора. Одлука о стварању логора на подручја града Београда резултирала је трансформацијом комплекса Београдског сајмишта у Јеврејски логор Земун. Павиљони Сајмишта трансформисани су тако да омогуће рад логора, а привођење сајамског комплекса намени логора значило је и рушење појединих павиљона, те је у ту сврху порушено на десетине павиљона приватних фирми. Трансформација Сајмишта завршена је до децембра 1941. године, када је започето интернирање Јевреја, чиме почиње период монструозне употребе сајамских павиљона која ће трајати све до септембра 1944. године. Сајмиште је

Сл. 3. Ситуациони план сајмишта, 1937. година / Fig. 3. Situation plan of the fairground 1937.





Сл. 4. Споменик жртвама логора на сајмишту, 2021. година / Fig. 4. Monument to the victims of the camp at the fairground 2021.

трансформисано од места сусрета и привредне размене у место страдања и патњи. Тако је овај комплекс обележен супротстављеним значењима и њихова присутност и њихово усклађивање у савременом тренутку спутавали су креирање одрживог места и истицање плуралитета вредности, ка чему тежи дисонанца као концепт третирања наслеђа.

Окончање Другог светског рата значило је окончање постојања логора, али и почетак нових трансформација које ће се десити у склопу некадашњег Сајмишта. Почетна идеја о начину третирања овог простора у послератном периоду била је нова радикална трансформација – његово комплетно рушење. Иако оштећени током савезничког бомбардовања, павиљони некадашњег Сајмишта нису претрпели већа и ненадокнадива оштећења. Наиме, како се види на снимцима направљеним од стране америчких војника који су пролазили кроз Београд током априла 1945. године,³ једино је некадашњи трећи национални павиљон Краљевине Југославије претрпео већа оштећења. Без обзира на стање физичке структуре некадашњих сајамских павиљона, порушено је свих пет националних павиљона Краљевине Југославије, затим рибарски павиљон и павиљон холандске фирме *Philips*, а такође су порушене и падобранска кула, румунски павиљон, као и кућице које су означавале место уласка у логор, односно Сајмиште. Узроке рушења павиљона свакако треба тражити у друштвеним променама карактеристичним за послератни период и променама у политичком систему државе, што

је за последицу имало трајно губљење материјалних трагова физичке структуре првог архитектонског ансамбла изграђеног на левој обали Саве у Београду. Сходно томе, завршетак рушења у склопу простора који је представљао логор резултирао је променом физичке структуре у којој су од некадашњег првог модернистичког комплекса у Београду преостали једино павиљони Италије, Чехословачке, Мађарске, Турске и Немачке, као и централна кула, павиљон задужбине Николе Спасића, зграда управе Сајма и један мали павиљон приватне фирме. Нарушавање аутентичног урбанистичког склопа значило је и губитак материјалних трагова који би носили сведочанства о догађајима одиграним у склопу комплекса, чиме је и значајно ослабљена могућност евоцирања сећања и њихове употребе у истицању диверзитета овог простора.

Наставак активности у послератном периоду значио је и наставак трансформисања физичке структуре простора, те су на месту некадашњег првог, другог и трећег националног павиљона Краљевине Југославије изграђене бараке у које су биле смештене канцеларије и радне просторије за руководиоце изградње Новог Београда која је започета 1948. године (Blagojević, 2007). Изграђене бараке, према свом карактеру, биле су далеко испод бонитета модернистичких павиљона, те њихова изградња никако није доприносила ревитализацији простора и не може се сматрати адекватним архитектонским доприносом. Трансформација простора некадашњег Београдског сајмишта резултирала је очувањем свега девет аутентичних објеката из периода Сајма, наспрам тридесетак објеката који су чинили његову структуру у предратном периоду.

³ Снимци се чувају у архиви Музеја Холокауста у Вашингтону, Steven Spielberg Film and Video Archive, USHMM, RG-60.3530 i RG-60.3532.

Даљим трансформисањем некадашњих павиљона у уметничке атеље, у које су се према одлуци Скупштине града Београда усељавали уметници, структура комплекса добијала је још један слој важан за разумевање културолошког аспекта града. Са друге стране, у преосталом слободном простору некадашњег комплекса неконтролисано су се развијали комерцијални објекти, стамбени објекти веома ниског животног стандарда, гараже, спортски објекти, школе и многи други објекти који су својом изградњом допринели трансформацији простора, а чиме је некадашњи први урбанистички комплекс пројектован по модернистичким принципима у Београду доведен до непрепознатљивости. Вишедеценијски тренд занемаривања и девастирања комплекса резултирао је стањем простора у коме данас некадашњи сајамски комплекс има статус немуштог места, изопштеног из активног живота града.

Као једино позитивно деловање у овом простору може се издвојити постављање споменика жртвама логора на Сајмишту 1995. године, вајарског остварења Миодрага Поповића, што представља једини значајан корак у домену трансформисања физичке структуре комплекса у

меморијални простор којим би се одала почаст жртвама страдалим на Сајмишту. Постављање споменика представља специфичан вид остваривања везе између меморије, наслеђа и ревитализовања градске структуре, а дисонанца као концепт управо тежи остваривању таквих веза.

Међутим, од тренутка постављања споменика прошло је 25 година, временски период окарактерисан инертношћу у погледу трансформисања комплекса у градску структуру која сведочи о свим догађајима везаним за њено трајање. Место подупире јавно сећање, оно му је тло и извор, локација и сцена на којој се заједно сећамо (Casey, 2004). С тим у вези, остваривање пуног капацитета употребе меморије у процесу трансформисања простора у место које поседује наративни карактер о прошлости значило би доследнију примену концепта дисонантног односа према наслеђу на читавом подручју комплекса, уз обухватање и аутентичних објеката из периода Сајмишта. Ове објекте карактерише руинираност, девастација архитектонских вредности и нарушавање стилских карактеристика модерне архитектуре у чијем духу је ансамбл пројектован и изграђен.



5



7



6



8

Сл. 5. Централна кула, 2021. година / Fig. 5. Central tower 2021.

Сл. 6. Некадашњи павиљон задужбине Николе Спасића, 2021. година / Fig. 6. Former pavilion of Nikola Spasić's endowment 2021.

Сл. 7. Некадашњи павиљон Италије, 2021. година / Fig. 7. Former pavilion of Italy 2021.

Сл. 8. Некадашњи павиљон Чехословачке, 2021. година / Fig. 8. Former pavilion of Czechoslovakia 2021.

Централна кула, некадашњи репер, не само комплекса Сајмишта већ и читавог града, услед вишедеценијског неадекватног коришћења и небриге доведена је до стања руине. Спољашњост објекта одражава статус занемарености, а изведена су преграђивања унутрашњости и извршена је доградња појединих делова, чиме је нарушена изворна структура. Некадашњи павиљон задужбине Николе Спасића није претрпео веће промене у погледу физичке структуре аутентичног објекта, међутим, самом објекту додавани су анекси у виду новоизграђених барака које су физички повезане са самим објектом и које као такве нарушавају његове изворне вредности.

Са друге стране, некадашњи павиљон Италије претрпео је знатне измене у погледу организације унутрашње структуре услед пренамене изложбеног простора у простор становања, док су на спољашњости приметни ожиљци пропадања и оштећења. Чехословачки павиљон такође је измењен у погледу унутрашње организације простора, а приметне су и промене на фасади објекта који се налази у руинираном стању.

Мађарски павиљон претрпео је највеће промене у погледу физичке структуре. Изворни делови павиљона су порушени, а вршена су преграђивања и дозиђивања, те су спољашњост и унутрашњост објекта доведени до непознавања. Измене које је претрпео некадашњи павиљон Турске проузроковане су прилагођавањем објекта потребама угоститељске намене, те су, у том смислу аутентичном објекту, придодати анекси, а на самом објекту су постављене инсталације које нарушавају његов аутентични стилски израз.

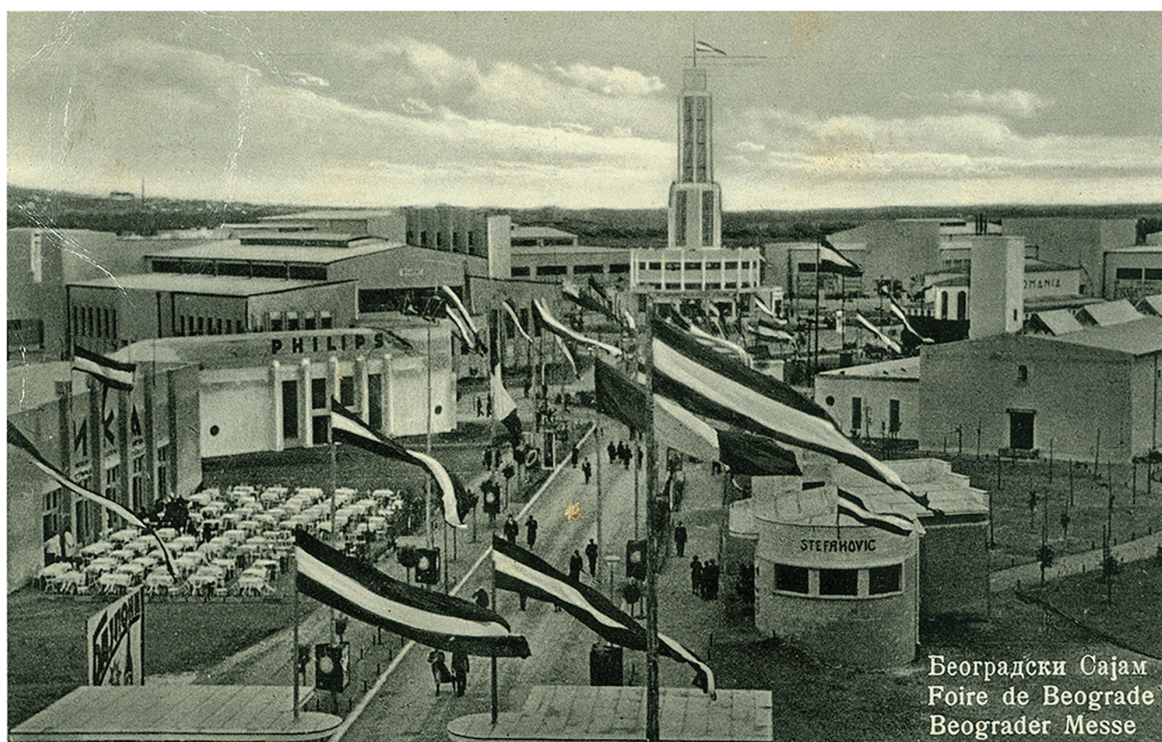
Немачки павиљон измењен је у погледу унутрашње организације простора, док су на фасадама објекта приметна оштећења. Како је велики број павиљона порушен, уместо њих су се, уз одсуство архитектонске бриге о месту, развијале структуре које су резултирале нарушавањем изворне просторне организације комплекса и креирањем физичке структуре далеко испод свих вредносних критеријума адекватног градског простора који је у сагласју са историјским догађајима који га карактеришу.

Функционалне трансформације

Развој Београда и коришћење повољног географског положаја у циљу остваривања споне између истока и запада, пре свега у привредном смислу, крајем тридесетих година двадесетог века најдоминантније је изражен управо кроз постојање Београдског сајмишта. Иницирање настанка овакве привредне споне резултирало је стварањем сајамског комплекса међународног карактера, а креирањем и увођењем сајамске функције у склопу градске структуре остварена је тенденција културолошког и економског развоја града. У прилог томе говори бројност манифестација одржаних између 1937. и 1940. године. Редовне манифестације били су пролећни и јесењи сајам, а излагачке активности манифестовале су се и организовањем радио-изложбе, међународног салона аутомобила, међународне авио-изложбе, ловачке изложбе, изложбе дечје заштите, земаљске изложбе.

Такође, у склопу павиљона одржавали су се и народни фестивали песме и игре, спортске манифестације у виду тениских и бокс мечева, као и музичке представе и

Сл. 9. Сајамски комплекс током манифестације 1938. године Fig. 9. Fairground during the manifestation 1938.





Сл. 10. Интернирање Јевреја у логор 1941. године Fig. 10. Internment of Jews in the camp 1941.

филхармонијски наступи. Широки дијапазон манифестација и догађаја који су се одигравали на Сајмишту говори о трансформационом карактеру сајамских павиљона, као и о значајној улози коју је комплекс Сајмишта имао у животу града.

Значај самог комплекса огледа се и у великом утицају на привредни живот града, на развој нових техничких достигнућа, при чему је он постао и место одржавања културних збивања у граду.

О успешности догађаја који су карактерисали постојање Сајмишта говоре подаци о Првом београдском сајму из 1937. године када је забележено присуство преко 800 излагача из 17 страних земаља (BON, 1937). Масовна посећеност и присутност земаља излагача из свих делова света сведоче о значајној улози Београдског сајмишта у животу предратног Београда, као и о његовој улози у остваривању трансконтиненталних веза и привредног повезивања. Утицај Сајмишта на градски живот за последицу је имао знатно виши културни и економски развој него у периоду пре његове изградње. Гледано из перспективе данашњице и дисонантног односа према наслеђу, важан сегмент интеграције места у активане градске токове представљало би и сведочанство о предратним збивањима важним за поимање промена у оквиру друштвене заједнице. Тиме се истиче симбиоза која карактерише дисонанцу, она је алат за дескрипцију и водич планирања интервенција (Ashworth & Tunbridge, 1996).

Као што је већ речено, за време Другог светског рата Београдско сајмиште доживљава најрадикалнији вид промене намене трансформацијом у концентрациони логор. Смештај Јевреја који су први доведени на Сајмиште вршен је у некадашњем трећем павиљону, а до 12. децембра у логору је већ било смештено преко 5.000 људи,

већином јеврејских жена и деце из Београда и Баната, а у наредних неколико месеци у логор су довођени и Јевреји из унутрашњости, чиме је број затвореника увећан на око 7.000 (Koljanin, 1992).

О условима и животу у логору најбоље сведоче 4 сачувана писма Хилде Дајч.⁴ Хилда Дајч била је деветнаестогодишња девојка, студенткиња прве године архитектуре која се 8. децембра добровољно пријавила да крене у првом транспорту у логор. У логору је радила као болничарка све до пролећа 1942. године када је убијена у гасном камиону (Almuli, 2005). Наиме, након одржане конференције у Ванзеу донета је одлука о „коначном решењу јеврејског питања у Србији“ (Radle i Pisarri, 2013). Одлучено је да се Јевреји ликвидирају у Београду, а како су преостали заробљеници били углавном жене и деца, као начин егзекуције одабран је гасни камион. Године 1942, 29. маја, шеф одсека за Јевреје у немачком Министарству иностраних послова Франц Радемахер (Franz Rademacher) изјавио је да јеврејско питање у Србији више није актуелно (Lebl, 2002). У периоду између априла 1941. и маја 1942. године, на територији Србије страдало је око 15.000 Јевреја, што чини преко 80% јеврејске популације предратне Србије, готово половина овог броја убијена је на Сајмишту, чиме овај простор постаје најзначајније појединачно место Холокауста у Србији (Bajford, 2011).

Тиме простор Сајмишта, у периоду од само неколико месеци, добија ожиљак који ће га пратити у наставку његовог постојања, ожиљак који се заснива на трансформисању комплекса у место свирепих злочина. Постојање логора у склопу Сајмишта резултирало је нестанком готово читаве

⁴ Три Хилдина писма чувају се у Јеврејском историјском музеју, Холокауст збирка, док се четврто налази у Историјском архиву града Београда, Збирка мемоарске грађе и Бањичког логора.

јеврејске популације. Међутим, „коначно решење јеврејског питања у Србији“ није значило и крај функционисања логора. Назив логора промењен је у Прихватни логор Земун, а у њега је настављено интернирање заточеника, од којих су већина били Срби, а било је и Хрвата, Бошњака, Албанаца и Грка (Koljanić, 1992). Услед изложености бруталним и крајње нехуманим условима живота, у Прихватном логору Земун свака трећа особа изгубила је живот. Трансформисање комплекса у логор значило је претварање павиљона у места мучења и страдања где је велики број људи изгубио живот. Данас ти објекти имају различите непримерене намене, без адекватног обележја о стравичним дешавањима која су саставни део њиховог постојања.

Маргинализација сећања везаних за комплекс значи и маргинализацију друштвених група које се поистовећују са тим сећањима. У контексту дисонантног приступа, манифестовање и присуство активне меморије у склопу комплекса значили би и видљивост сећања ширег дијапазона друштвених група. Памћење друштва зависи од памћења група које га чине, што је диверзитет група већи, памћење друштва је потпуније (Halbwachs, 1992). Сходно томе, видљивост сећања појединачних група друштва у јавном простору представља крајњи резултат који произилази из прожимања карактеристика меморије и јавног простора у савременом тренутку. Окончање Другог светског рата за простор Сајмишта значило је почетак лутања у погледу детерминисања функције овог комплекса и његове употребе у склопу градске структуре. Званична одлука Града Београда о начину даљег коришћења комплекса некадашњег Сајмишта била је његова трансформација у својеврсну уметничку колонију, где би се павиљони адаптирали као атељеи за уметнике. Овом одлуком обухваћене су структуре централне куле и некадашњи павиљони Италије и Чехословачке, при чему су унутрашњи простори павиљона адаптирани тако да могу да задовоље услове уметничких радионица. Током свог вишедеценијског постојања, уметничка колонија на Сајмишту бројала је преко стотину уметника који су у павиљонима радили и стварали, међу којима су били: Олга Јеврић, Мића Поповић, Вера Божићковић, Марио Маскарели и многи други.

Тиме комплекс постаје сведок још једног у низу значајних догађаја важних за разумевање развоја града и његових културно-уметничких својстава. Паралелно са постојањем уметничке колоније, комплекс сајмишта доживљавао је и друге видове трансформација у погледу начина коришћења. Наиме, сам комплекс трпео је и неконтролисано увођење додатних садржаја, као и прилагођавање некадашњих сајамских павиљона новим функцијама некомпатибилним са историјским догађајима који су обележили овај простор. Друштвене тенденције ка трансформисању комплекса у меморијални простор никада нису остварене својим пуним капацитетом. Тако су у склопу некадашњег Мађарског павиљона, објекта који је у периоду



Сл. 11. Олга Јеврић у атељеу на сајмишту 1957. године / Fig. 11. Olga Jevrić in the studio at the fairground 1957.

постојања логора коришћен као мучилиште, реализоване стамбене јединице, павиљон Турске, иако је коришћен као мртвачница током Другог светског рата, трансформисан је у угоститељски објекат, а простор павиљона задужбине Николе Спасића, који је представљао логорску болницу у периоду између 1941. и 1944. године, доживео је пренамену у спортско-рекреативне терене и теретану. Низ парадоксалних ситуација које карактеришу тренутно стање простора представља проблемски оквир који спутава интегрисање комплекса у савремене градске токове. Тиме се простор Сајмишта још увек налази у фази ишчекивања трансформације којом би се омогућила његова промена у адекватан простор сећања и меморијални простор који би исказао сведочанство о значајним историјским догађајима који су обележили његово постојање. Као одговор на ту потребу, дисонанца истиче нужност постојања простора као хетерогеног и инклузивног феномена који својим карактером упућује на прихватање и симбиозу карактеристичних етапа његовог постојања. Сходно томе, простор Београдског сајмишта обележен је постојањем друштвене свести и тенденцијама ка ревитализацији комплекса, при чему је истакнута нужност баланса између иницијалне комерцијалне намене комплекса и меморијалног карактера повезаног са жртвама из периода логора, као и послератне употребе павиљона и значајног стваралаштва уметника који су ту живели и радили (Roter Blagojević i Vukorić-Lazar, 2013).

Трансформације односа према Београдском сајмишту

Друштвени однос према простору Београдског сајмишта у периоду његовог оснивања и изградње манифестовао се перцепцијом овог комплекса као места просперитета, места привредног, културног и економског развоја. Његова изградња значила је остваривање значајних корака на путу трансформисања Београда у модерну европску престоницу. Присутност Сајмишта у свакодневном животу људи, као и посвећивање посебне пажње активностима које су се одвијале у модернистичким павиљонима комплекса

сведоче о значајној улози која је додељивана овом простору. Увиду однос друштвеног миљеа према комплексу Београдског сајмишта стичемо кроз новинске чланке из периода одржавања сајамских манифестација. Наиме, *БОН*, *Време* и *Политика* у редовним извештајима објављивали су детаљне приказе манифестација и преносили их са пуно пажње. О поимању сајамских манифестација као важних градских активности говори и масовна посећеност изложби, како по броју посетилаца, тако и по броју излагача — првом пролећном Сајму у Београду 1938. године присуствовало је око 100.000 посетилаца (*БОН*, 1938). Такође, сајамске манифестације имале су међународни карактер, па је у том погледу значајан други београдски јесењи Сајам узорака из 1938. године који је одржан уз учешће 910 излагача из 16 страних земаља (*БОН*, 1938). Тиме се јасно стиче увид да је Београдско сајмиште заиста постало место сусрета и као такво перципирано је од стране друштва као место размене и успостављања транскултуралне комуникације. Сходно томе, сагледавано из перспективе данашњице и дисонантног односа према наслеђу, презентовање овог сегмента идентитета комплекса заузима значајну позицију у погледу остваривања приказа утицаја Сајмишта на целокупни друштвени развој.

Геополитичке промене, избијање Другог светског рата, јачање фашизма и нацизма резултирале су променама друштвеног односа према некадашњем комплексу Београдског сајмишта и догађајима који су се одвијали у његовим модернистичким павиљонима. Наиме, у перцепцији друштва, простор Београдског сајмишта у извесној мери био је обавијен велом мистериозности, јер није постојало поуздано сазнање шта се у склопу комплекса дешава. Временом је постајало јасно да је простор некадашњег сајмишта трансформисан у место страдања и тортуре, а сазнања о дешавањима и заточеницима на

Сајмишту ширила су се Београдом. Тако долази до промене перцепције овог простора као места сусрета у његово доживљавање као места страдања и спровођења политике истребљивања неподобних чланова друштва.

Меморија места и сећања на трауматичне догађаје из прошлости представљају саставни део ревитализовања наслеђа, а стварање простора сећања представља један од важних аспеката дисонантног приступа креирању одрживог места. Завршетак рата и ослобођење Београда донели су занемаривање сећања на дешавања везана за постојање логора, а изостало је његово истицање као значајног меморијалног простора, његово обележавање и очување. Такође, потпуно су маргинализована и дешавања везана за период настанка овог простора и његову изградњу. Настанак Новог Београда и изградња његових блокова ретко када су повезивани са предратним активностима и почецима ширења Београда на леву обалу Саве, што је остварено управо изградњом Београдског сајмишта. Промена друштвеног уређења резултирала је стварањем отклона од признавања прогреса и модернизације града Београда оствареним у Краљевини Југославији. Сходно томе, 1937. година није била означавана као „нулта година“ у развоју овог дела града, већ је то постала 1948. година (Bajford, 2011).

Друштвено-политички дисконтинуитет резултирао је заборавом значајних културолошких збивања, што је за последицу имало запостављање Сајмишта као важног меморијалног простора града — недостатак који се мора надокнадити савременим деловањем. Насупрот тенденцијама обележавања комплекса као места страдања, на подручју Београдског сајмишта формирана је уметничка колонија која је, сходно уметницима који су радили и живели у павиљонима и њиховим

Сл. 12. Поглед на Београдско сајмиште са Моста краља Александра, 1938. година / Fig. 12. View of the Belgrade Fairground from the King Alexander Bridge 1938.



уметничким остварењима, била значајан аспект развоја и трансформисања југословенске уметности и покретач културолошких промена у склопу друштва. Иако настала као плод рада неформалне уметничке групе сачињене од уметника који су углавном били на почецима својих каријера, уметност која је стварана на простору Београдског сајмишта поседује карактер надстиљске, радикалне, експерименталне и интердисциплинарне уметничке праксе. Њихово залагање за преображај уметности, културе и друштва оснажено је критичким радом, а радови настају својеврсним прекорачењем, критиком и деструкцијом границе медија, дисциплина и жанрова уметности, а експеримент и истраживање добијају централну вредност. Тиме у перцепцији друштва долази до трансформисања поимања простора Београдског сајмишта и захваљујући постојању уметничке колоније у његовој структури сам комплекс се често назива београдским Монмартром (Bajford, 2011).

Међутим, даље активности у простору Београдског сајмишта резултирале су његовом маргинализацијом и одсуством његовог поимања као важног припадајућег градског простора. Занемаривање његових вредности довело је до стања у коме није могуће читати све историјске слојеве који су обележили његово постојање, ни разумети његов значај у укупном развоју града. Оптерећеност места историјским збивањима и сложеност идентитета комплекса у извесном смислу су и онемогућавале његово интегрисање у актуелни градски живот. Из тог разлога дисонантни приступ његовој ревитализацији намеће се као адекватно решење и начин усклађивања различитих слојева историјског постојања и интерпретације њиховог значења у савременом тренутку. Изаолованост комплекса као последицу има скрајнутост структуре која представља део културног наслеђа и искљученост места из свакодневних савремених урбаних токова и збивања. Такав однос према овом простору постоји чак и данас, на почетку треће деценије 21. века.

Заштита Београдског сајмишта

Процес препознавања комплекса Београдског сајмишта као значајног сегмента у склопу градске структуре текао је доста споро и прве деценије по окончању Другог светског рата обележене су лутањем у погледу будуће намене и улоге простора којим је Београд извршио искорак на леву обалу Саве. Некадашњи павиљони нису сматрани вредним очувања, а стравични историјски догађаји везани за постојање комплекса занемарени су и простор је постао полигон бројних архитектонских конкурса у којима прошлост места није представљала вредносни критеријум приликом одабира награђиваних решења. Наиме, 1948. године, за подручје Сајмишта расписан је архитектонски конкурс за модерну галерију, а већ 1950. године расписан је нови конкурс за војни музеј. Последњи

конкурс у коме нису успостављане никакве релације са прошлошћу расписан је 1971. године за Београдску оперу. Плански документи из послератног периода на сличан начин третирали су простор некадашњег Сајмишта, прошлост и трансформације које је простор доживео нису посматране као детерминанте будуће намене. Генералним урбанистичким планом из 1950. године предвиђено је увођење рекреационих површина уз висок степен зеленила на подручју некадашњег комплекса. Почетак промене односа према комплексу везује се за 1966. годину, када је на основу регулационог плана лева обала Саве, на потезу од Бранковог до Старог савског моста, проглашена за спомен обалу и шеталиште од градског значаја (Bajford, 2011). Међутим, како се поменути план односио само на обалу, а не на читаво подручје Београдског сајмишта, Генералним урбанистичким планом из 1972. године однос према комплексу није промењен и тиме је опстајала идеја о увођењу рекреативних садржаја на месту некадашњег Сајмишта и логора. Прекретницу у процесу заштите и препознавању вредности комплекса Београдског сајмишта представља 1987. година, када је комплекс уписан у листу непокретних културних добара Града Београда са статусом споменика културе. У циљу заштите, ревитализовања и обнове комплекса израђен је *Детаљан урбанистички план споменичког комплекса „Старо сајмиште“* 1992. године. Наведеним планом предвиђени су: рестаураторска обнова сачуваних аутентичних сајамских павиљона, партерно обележавање појединих габарита некадашњих павиљона, изградња објеката који су планирани за сајамску структуру, обнова комуникација кроз комплекс као и рушење неадекватних објеката насталих током вишедеценијског девастирања.⁵ Наведени план у својој суштини, кроз обрађену проблематику, и својим садржајем, представља правац деловања и ангажовања у погледу очувања споменичких вредности самог комплекса и његовог укључивања у савремене друштвене токове. Реализовање планских одредница подељено је у фазе, при чему се прва фаза огледала у постављању споменика жртвама логора, а друга фаза замишљена је кроз обнову структуре комплекса према пројекту из 1937. године. Реализовање плана остварено је једино постављањем споменика, док наведена друга фаза никада није започета и идеја о ревитализовању места остала је на нивоу плана без своје просторне реализације. Сходно томе, крај 20. и почетак 21. века обележени су даљим девастирањем комплекса и маргинализовањем споменичких вредности места. Као одклон таквом стању ствари и у сврху презентовања диверзитета Београдског сајмишта, за Град Београд важна су два пројекта која су настала са циљем враћања Сајмишта у фокус друштвеног деловања. Први јесте изложба „Старо Београдско сајмиште 3+1“ која је реализована 2006. године у Народном музеју у Београду, а други је мултимедијални

⁵ Видети: *Детаљни урбанистички план споменичког комплекса „Старо сајмиште“*

пројекат „Старо Београдско сајмиште као старо језгро Новог Београда“.⁶ Оба пројекта реализована су уз значајну институционалну подршку и резултирала су више усмеравањем друштвене пажње на вредности комплекса и његове неискоришћене потенцијале него покретањем опсежнијих корака у његовој ревитализацији. *Генерални урбанистички план Београда за 2021. годину* представља плански и законодавни оквир ревитализовања комплекса, у њему је истакнута потреба за израдом студија у циљу ревитализовања културне баштине, при чему једну такву целину представља управо Београдско сајмиште.⁷ У погледу актуелних дешавања везаних за демаргинализацију Сајмишта и његову ревитализацију, посматрано из законодавног оквира, важно је истаћи и усвојени *Закон о меморијалном центру „Старо сајмиште“* којим је званично основан меморијални центар и којим су утврђени његова организација и рад. Наведеним законом дефинисан је циљ у коме се меморијални центар оснива као установа културе са примарно музеолошком, образовно-васпитном и научно-истраживачком делатношћу, са усмереним фокусом деловања у правцу неговања сећања на жртве нацистичког концентрационог логора.⁸ Успостављени циљ представља сведочанство о тенденцијама превођења комплекса из статуса маргинализованог простора у место које постаје део колективног сећања, које заузима значајну улогу у друштвеном животу града и тиме постаје основ ревитализовања Београдској сајмишта.

6 Видети: Tatić, D. (2008) *Beogradsko Staro sajmište 3+1: sajmište, stratište, utočište, budućnost*, Beograd, Urbanistički zavod Beograda i Vukotić Lazar, M. (2008) *Staro Beogradsko sajmište kao staro jezgro Novog Beograda*, Beograd, Urbanistički zavod Beograda

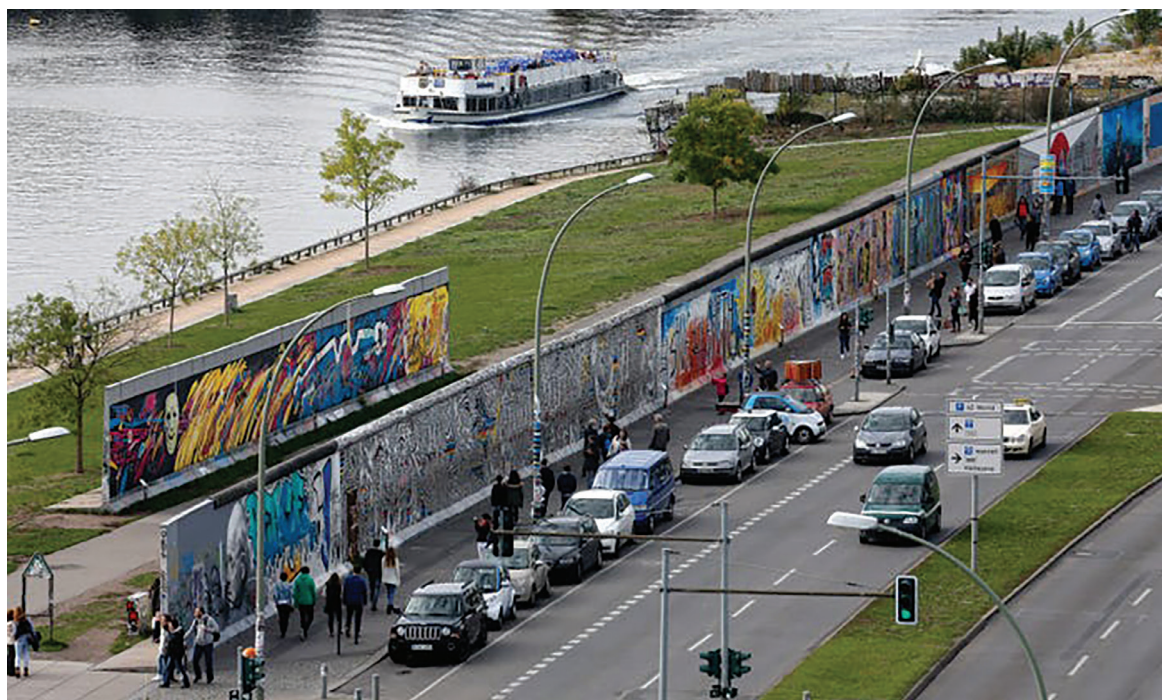
7 План је усвојен марта 2016. године и објављен у *Службеном листу града Београда*, 11/2016.

8 Видети: *Закон о меморијалном центру „Старо сајмиште“*, *Службени гласник Републике Србије*, 15/2020

ДИСКУСИЈА

У погледу поимања будућих корака и даљих активности везаних за демаргинализацију Сајмишта, а у складу са основним полазиштем рада, истиче се нужност успостављања релација између различитих историјских слојева комплекса зарад ослобађања места из стања „загљевљености“, а као фактор који је у стању да изврши неопходно „помирење“ између супротстављених перцепција истиче се присуство уметности у простору. Тиме сама уметност постаје покретачка полуга дисонантног приступа наслеђу и подршка у процесу превођења Сајмишта у активни градски сегмент. Оно што је условљавајуће јесте поимање уметника као агената промена којима је неопходна институционална подршка. Перцепција уметника као фасилитатора овог процеса односи се на разумевање уметничких изложби, радионица, предавања, тематских циклуса, трибина и инсталација, које могу бити чак и ефемерног карактера, као почетних корака у стварању отклона од статуса маргиналног простора који Сајмиште данас има. Разлози оваквог става налазе се у израженим разликама разумевања даље употребе комплекса, које су тренутно присутне у склопу друштвене заједнице, те би напоменута уметничка остварења представљала прве кораке у зближавању ставова о будућем статусу комплекса у склопу градске структуре свих заинтересованих актера и остваривању могућности дијалога, што представља суштину дисонантног приступа. Тиме би се остварио услов који се односи на нужност поимања свих етапа постојања комплекса као једнако важних у погледу креирања идентитета Сајмишта и потребе за дисонантним приступом ради интегрисања простора у савремене урбане токове. Разлог за то налази се у видљивости диверзитетна карактеристика места важног за целокупну градску структуру. Сагледавано са аспекта промена које је сам

Сл. 13. Фрагмент Берлинског зида очуваног у структури града, 2014. година / Fig. 13. Fragment of the Berlin Wall preserved in the city structure in 2014.



простор доживео, долази се до закључка да комплекс Београдског сајмишта представља јединствену структуру обележену турбулентним и радикалним променама у погледу коришћења, те се као такав издваја као простор наталожен изузетним и различитим вредностима. Такође, један од потенцијала које комплекс поседује огледа се у маркирању места као дела глобалне мреже места обележавања Холокауста, чиме простор Сајмишта постаје видљив на планетарном нивоу. Због тога је нужно Београдско сајмиште сагледати са аспекта значаја који оно има за поједначне друштвене групе и неопходности интегрисања њихове перцепције и повезаности са простором и на основу тога спречити даље покушаје демаргинализације комплекса и пронаћи адекватне намене сходно савременим друштвеним потребама. За заштиту и ревитализацију комплекса као сегмента наслеђа, а у погледу односа према аутентичним објектима из периода настанка и изградње Сајмишта, адекватну почетну подлогу представља постојећи *Детаљни урбанистички план споменичког комплекса „Старо сајмиште“* из 1992. године, према коме је предвиђена рестаураторска обнова аутентичних сајамских павиљона. Наведени план садржи идеју о приказу генезе комплекса и коришћењу потенцијала које место поседује зарад стварања квалитетног градског простора. Такође, у оквиру напоменутог плана постоји простор за унапређење односа према ревитализацији и презентацији комплекса, при чему би допуне Плана требало да буду у складу са *Законом о меморијалном центру „Старо сајмиште“*. Расписивањем урбанистичко-архитектонског конкурса добило би се најадекватније решење за развој и ревитализацију комплекса Београдског сајмишта. Оно што

је важно у том процесу јесте разумевање да сама заштита није довољна, већ је нужно трансформисање комплекса у активан градски простор. Сходно томе, будуће деловање у оквиру комплекса Београдског сајмишта требало би да буде усмерено ка остваривању симбиозе и презентовању скупа различитих секвенци постојања комплекса, што би значило нарушавање устаљених граница перцепције комплекса према различитим фазама његовог постојања. У том смислу, као алат, тачније медиј, усаглашавања разједињених сведочанстава о прошлости водећу улогу би имала управо уметност која би представљала средство издизања целокупне перцепције комплекса на трансцендентни ниво. Посредовање уметности било би значајно са аспекта анимирања главних актера у процесу превођења комплекса Сајмишта из стања маргинализованости у активни градски простор испуњен дијалогом и разумевањем нужности споја између наслеђа и активних градских простора.

Посматрано из перспективе светске праксе, адекватан пример у коме уметност, односно уметничко ангажовање, представља медиј између значајних историјских догађаја из прошлости и улоге коју они имају за градску структуру јесте пример маркирања позиције Берлинског зида. Наиме, као својеврсна уметничка инсталација, поједине аутентичне баријере које су представљале границу између Источног и Западног Берлина задржане су у склопу градске структуре као подсетник на турбулентну историју града, али и као сведок опоравка.⁹

⁹ Видети: <https://www.businessinsider.com/berlin-wall-today-compared-to-before-it-fell-photos-2018-2> (приступљено 08.04.2021)

Сл. 14. Универзитетски комплекс *Instituto Superior Técnico* у Лисабону, 1941. година / Fig. 14. Instituto Superior Técnico University Complex in Lisbon in 1941.





Сл. 15. *The Wall of Truth*, Њу Делхи, 2017. година / Fig.15. *The Wall of Truth*, New Delhi 2017.

Као адекватан пример очувања градитељског наслеђа може се посматрати универзитетски комплекс *Instituto Superior Tecnico* у Лисабону, при чему је сам комплекс изграђен у првој половини 20. века у израженом модернистичком маниру. Друштвени однос према комплексу, као сегменту градитељског наслеђа, обележен је очувањем аутентичног склопа, поштовањем стилских карактеристика појединачних објеката и адекватном презентацијом комплекса као значајног сегмента у склопу градске структуре важног за разумевање тока развоја града и читања континуитета његове еволуције.¹⁰

Посматрано из перспективе дисонантног приступа решавању проблема маргинализованих градских подручја и омогућавања видљивости меморије у јавним градским просторима, погодан пример за анализу је пројекат *The Wall of Truth* у Њу Делхију. Сам пројекат значајан је за разумевање улоге стејкхолдера у даљем развоју места, легитимизовању меморијалних простора и доприносу меморијалних обележја у процесу успостављања помирења између супротстављених перцепција прошлости (Singh, 2020).

ЗАКЉУЧАК

Сходно постављеном циљу истраживања, разумевање трансформација, које су карактеристичне за простор Београдског сајмишта, представља нужност у погледу проналажења начина манифестовања диверзитета комплекса као и проналажења начина интегрисања овог

простора у савремене друштвене токове. Простор на коме се налази комплекс некадашњег Сајмишта доживео је морфолошке трансформације које се огледају у променама од мочварног и плавног подручја реке Саве у први урбанистички комплекс пројектован по модернистичким принципима у Београду. Након прве и једине позитивне трансформације која се догодила у простору уследила је његова трансформација у концентрациони логор, а након бомбардовања и рушења у послератном периоду од изграђене структуре сајамског комплекса очувано је мање од једне трећине аутентичних објеката изграђених у модернистичком маниру. Деловање у простору у другој половини 20. и почетком 21. века резултирало је драстичном девастацијом павиљона некадашњег Сајмишта, као и неконтролисаном изградњом која је утицала на креирање физичке структуре, чиме је првобитан архитектонски склоп потпуно нарушен и доведен до границе непрепознавања.

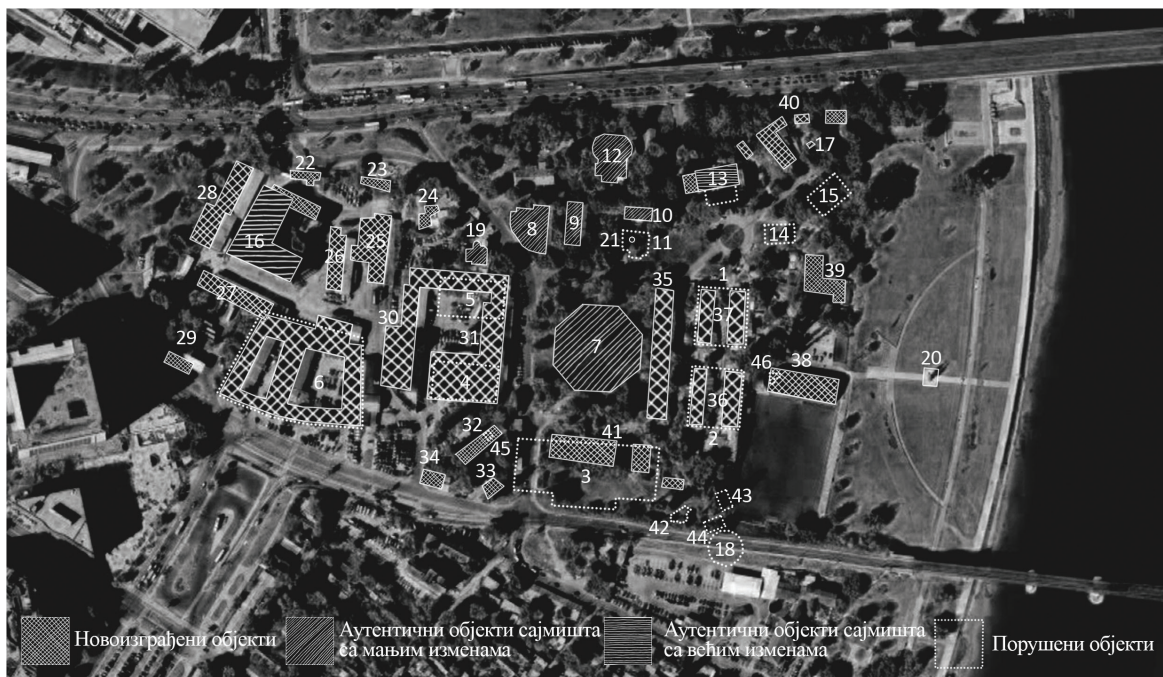
С тим у вези, а у складу са концептом дисонантног односа према културном наслеђу, очување материјалне структуре и аутентичних објеката перципира се као важан сегмент у даљем деловању у склопу комплекса, као и његовог интегрисања у савремене друштвене токове. Посматрано са аспекта функционалних промена, комплекс је изграђен као место сусрета, затим трансформисан у простор монструозне намене концентрационог логора, и тако постао најмасовније појединачно место Холокауста у Србији, да би у послератном периоду представљао место настајања и развоја савремене уметности. Артикулисањем супротстављених значења простора, а дисонанца као концепт се управо заснива на томе, стиче се могућност креирања места које својим карактером истовремено може носити сведочанство о

¹⁰ Видети: http://www.docomomoiberico.com/index.php?option=com_k2&view=item&id=942:instituto-superior-tecnico&Itemid=11&vista=1&lang=pt (приступљено 08.04.2021)



Сл. 16. Тренутно стање некадашњег комплекса Београдског сајмишта, 2021. година / Fig. 16. Current condition of the former Belgrade Fairground 2021.

Сл. 17. Приказ трансформација структуре комплекса Београдског сајмишта, 2021. година Fig. 17. Review of the Belgrade Fairground structure transformation 2021.



Објекти у склопу комплекса са приказом промене њихове употребе:

- | | |
|--|---|
| 1. Први павиљон Краљевине Југославије/смештај логораша (порушен) | 17. Павиљон приватне фирме/становање |
| 2. Други павиљон Краљевине Југославије/смештај логораша (порушен) | 18. Шкодин падобрански торањ (порушен) |
| 3. Трећи павиљон Краљевине Југославије/смештај логораша (порушен) | 19. Зграда управе сајма/управа логора/књижара |
| 4. Четврти павиљон Краљевине Југославије/логорска кухиња (порушен) | 20. Споменик жртвама логора |
| 5. Пети павиљон Краљевине Југославије/смештај логораша (порушен) | 21. Спомен плоча |
| 6. Започети шести павиљон Краљевине Југославије (порушен) | 22-28. Фирма „Раде Кончар” (новоизграђени објекат) |
| 7. Централна кула/управа логора/уметнички атеље/становање | 29. Комерцијални објекат (новоизграђени објекат) |
| 8. Италијански павиљон/магазин/уметнички атеље/становање | 30. Приватни факултет (новоизграђени објекат) |
| 9. Чехословачки павиљон/магазин/уметнички атеље/становање | 31. Ауто сервис Рено (новоизграђени објекат) |
| 10. Турски павиљон/купатило и мртвачница/ресторан | 32-34. комерцијални објекти (новоизграђени објекат) |
| 11. Румунски павиљон (порушен) | 35-40. Стамбени објекти (новоизграђени објекат) |
| 12. Задужбине Николе Спасића/логорска болница и апотека/теретана | 41. Средња Кожарска школа (новоизграђени објекат) |
| 13. Мађарски павиљон/мучилиште/становање/комерцијални садржаји | 42. Приватни павиљон „Зорка” (порушен) |
| 14. Филипсов павиљон (порушен) | 43. Приватни павиљон „Аге Руше” (порушен) |
| 15. Рибарски павиљон (порушен) | 44. Приватни павиљон „Бајлони” (порушен) |
| 16. Немачки павиљон/гаражни простор | 45. Приватни павиљон „Недељко Савић” (порушен) |
| | 46. Приватни павиљон „Траверза” (порушен) |

свим важним етапама које карактеришу његово историјско трајање и одговор на потребе укључених друштвених група које представљају део друштвене заједнице. Међутим, оно што представља тренутно стање друштвеног односа према комплексу некадашњег Београдског сајмишта представља последицу одсуства јединственог става према вредновању културног наслеђа, чиме се простор налази далеко од остваривања потенцијала које поседује. У том погледу, значајно је успостављање разлике између досадашњег приступа Београдском сајмишту као сегменту наслеђа и предложеног дисонантног приступа. Наиме, досадашње активности на пољу заштите и активирања комплекса манифестују се једино постојањем детаљног урбанистичког плана из 1992. године чија реализација практично није ни започета. Са друге стране, предложени модел дисонантног приступа наслеђу заснива се на партиципативном процесу и као такав садржи предуслове креирања одрживог решења и остваривања замисли активне присутности комплекса у урбаним токовима града. Као последица одсуства континуираног третирања комплекса Београдског сајмишта као важног градског сегмента манифестује се маргинализација плуралитета његових вредности и искљученост из урбаног развоја града. Тежина транспоновања Београдског сајмишта у адекватан градски сегмент налази се у проналажењу мере односа према прошлости и презентовању наслеђа сходно различитим друштвеним групама и њиховој повезаности са самим простором. Оно што представља кључ у том процесу јесте повезивање прошлости и садашњости посредством друштвених процеса, а у циљу поновног активирања простора. То је пут којим је неопходно проћи како би се спровело транспоновање од стања немуштог места до места манифестовања диверзитета вредности које комплекс поседује, адекватно друштвеним групама које су део друштвене заједнице и које кроз своју прошлост потврђују право на простор.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад сам написао као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Рад је урађен у оквиру пројекта ТР 36034: *Истраживање и систематизација стамбене изградње у Србији у контексту глобализације и европских интеграција у циљу унапређења квалитета и стандарда становања, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.*

ЛИТЕРАТУРА

- Almuli, J. (2005) *Jevrejske govore*, Beograd, *Signature*, str. 126–127.
 Ashworth, G., B. Graham, J. Tunbridge (2007) *Pluralizing Pasts: Heritages, Societies and Place Identities*, London, *Pluto*
 Ashworth, G., J. Tunbridge (1996) *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*, Chichester, *Wiley*
 Bajford, J. (2011) *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, *Beogradski centar za ljudska prava*, str. 21–54.

- Blagojević, Lj. (2007) *Novi Beograd: Osporeni modernizam*, Beograd, *Zavod za udzbenike*, str. 220–221.
 Browning, Ch. (1985) *Fateful Monts: Essays on the Emergence of the Final Solution*, London, *Holms & Meier*, pp. 57–70.
 Coccossis, H., P. Nijkamp (1995) *Planning for Our Cultural Heritage*, Aldershot, *Averbury*
 Casey, E. (2004) *Public Memory in Place and Time*, Tuscaloosa, *University of Alabama Press*
 Graham, B., P. Howard (2008) *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, London, *Ashgate*
 Kisić, V. (2016) *Governing Heritage Dissonance*, Amsterdam, *European Cultural Foundation*, pp. 27–37.
 Koljanin, M. (1992) *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd, *Institut za savremenu istoriju*
 Kurtović-Folić, N. (2010) *Kulturno nasleđe – neobnovljiv resurs u strategiji održivog razvoja*, u: Bajić Brković, M. (ur.) *Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji*, Beograd, *Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet*, str. 73–123.
 Lahdesmaki, T., L. Passerini, S. Kaasik-Krogerus, I. Van Huis (2019) *Dissonant Heritages and Memories in Contemporary Europe*, Cham, *Palgrave Macmillan*, pp. 1–25.
 Lebl, Ž. (2002) *Do „konačnog rešenja“ Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Beograd, *Čigoja*
 Halbwachs, M. (1992) *On collective memory*, Chicago, *The University of Chicago Press*
 Nora, P. (2011) *Memoire de l'histoire, memoire de l'historien: Present, nation, memoire*, Paris, *Gallimard*, pp. 306–323.
 Radle, R., M. Pisarri (2013) *Mesta stradanja i antifasističke borbe u Beogradu 1941–44: Priručnik za čitanje grada*, Beograd, *Forum za primenjenu istoriju*
 Roter Blagojević, M., M. Vukotić-Lazar (2013) *Renewal of a destroyed authenticity? Significance of the Old Fair grounds and the Hew Military headquarters restoration for preservation of cultural and architectural identity of Belgrad*, u: Kadrijević, A. i M. Popadić (ur.) *Prostori pamćenja: zbornik radova / Spaces of Memory: collection of works, Tom 1 – Arhitektura/Architecture*, Beograd, *Filozofski fakultet*, pp. 307–321.
 Sekulić, A. (1957) *Prvi Beogradski sajam između Prvog i Drugog svetskog rata, Godišnjak Muzeja grada Beograda IV*, str. 587–596.
 Singh, B. (2020) *A Critical Analysis of Dissonant Heritage and Dark Tourism in India: The Case of the "Wall of Truth" Memorial*, Preston, *University of Central Lancashire*
 Smith, A. (1986) *Legends and Landscapes: The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, *Basil Blackwell*
 Smith, L. (2006) *Uses of Heritage*, London, *Routledge*, pp. 80–82.
 Tatić, D. (2008) *Beogradsko Staro sajmište 3+1: sajmište, stratište, utočište, budućnost*, Beograd, *Urbanistički zavod Beograda*
 Vukotić Lazar, M. (2007) *Staro Beogradsko sajmište, Info – urbanistički zavod Beograda, specijalno izdanje*, str. 1–9.
 Vukotić Lazar, M. (2004) *Staro Beogradsko sajmište: osnivanje i izgradnja, Godišnjak Muzeja grada Beograda LI*, str. 143–169.
 Vukotić Lazar, M. (2008) *Staro Beogradsko sajmište kao staro jezgro Novog Beograda*, Beograd, *Urbanistički zavod Beograda*
 Vučenović, S. (2006) *Revitalizacija starog sajmišta Beograda, Nasleđe VII*, str. 207–216.

ИЗВОРИ

- Универзитетска библиотека (УБ), Београдске општинеке новине (БОН) УБ М Ч 168 фонд 55 бр. 4/6, фонд 55 бр. 9–12, фонд 56 бр. 1–12, фонд 57 бр. 3–12, фонд 58 бр. 1–12.
 Службени лист града Београда, 11/2016.
 Службени гласник Републике Србије, 15/2020

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- Council of Europe (2005) *Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, <http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/199> (приступљено: 02.11.2020).
 Docomomo Iberico: http://www.docomomoiberico.com/index.php?option=com_k2&view=item&id=942:instituto-superior-tecnico&Itemid=11&vista=1&lang=pt (приступљено 08.04.2021)
 Insider: <https://www.businessinsider.com/berlin-wall-today-compared-to-before-it-fell-photos-2018-2> (приступљено 08.04.2021)
 UNESCO (2001b) *Declaration on Protection of Cultural Diversity*, <http://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/diversity.pdf> (приступљено: 02.11.2020).
 UNESCO (2005a) *Convention on the Protection and Promotion of Diversity of Cultural Expressions*, http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=31038&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (приступљено: 02.11.2020).
 UNESCO (2011) *A New Cultural Policy Agenda for Development and Mutual Understanding: Key Arguments for a Strong Commitment to Cultural Diversity and Intercultural Dialogue*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002147/214747e.pdf> (приступљено: 02.11.2020).

ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА / ILLUSTRATION SOURCES

- Слика 1. <http://maps.google.com> (приступљено: 22.03.2021) уз интервенцију аутора
Figure 1. <http://maps.google.com> (Accessed: 22.03.2021) with the intervention of the author
- Слика 2. Музеј града Београда
Figure 2. Belgrade City Museum
- Слика 3. Radle, R., M. Pisarri (2013) *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44: Priručnik za čitanje grada*, Beograd, *Forum za primenjenu istoriju*, str. 176.
Figure 3. Radle, R., M. Pisarri (2013) *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44: Priručnik za čitanje grada*, Beograd, *Forum za primenjenu istoriju*, p. 176.
- Слика 4. Ауторска фотографија
Figure 4. Author's photo
- Слика 5. Ауторска фотографија
Figure 5. Author's photo
- Слика 6. Ауторска фотографија
Figure 6. Author's photo
- Слика 7. Ауторска фотографија
Figure 7. Author's photo
- Слика 8. Ауторска фотографија
Figure 8. Author's photo
- Слика 9. Музеј града Београда
Figure 9. Belgrade City Museum
- Слика 10. Bajfrđ, J. (2011) *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, *Beogradski centar za ljudska prava*, str. 36.
Figure 10. Bajfrđ, J. (2011) *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, *Beogradski centar za ljudska prava*, p. 36.
- Слика 11. <https://magazine.artland.com/olga-jevric-sculpture-peer-gallery/> (приступљено: 26.10.2020)
Figure 11. <https://magazine.artland.com/olga-jevric-sculpture-peer-gallery/> (Accessed: 26.10.2020)
- Слика 12. Музеј града Београда
Figure 12. Belgrade City Museum
- Слика 13. <https://www.businessinsider.com/berlin-wall-today-compared-to-before-it-fell-photos-2018-2> (приступљено 07.10.2021)
Figure 13. <https://www.businessinsider.com/berlin-wall-today-compared-to-before-it-fell-photos-2018-2> (Accessed: 07.10.2021)
- Слика 14. http://www.docomomoiberico.com/index.php?option=com_k2&view=item&id=942:instituto-superior-tecnico&Itemid=11&vista=1&lang=pt (приступљено 07.10.2021)
Figure 14. http://www.docomomoiberico.com/index.php?option=com_k2&view=item&id=942:instituto-superior-tecnico&Itemid=11&vista=1&lang=pt (Accessed: 07.10.2021)
- Слика 15. <https://www.outlookindia.com/photos/single/131861> (приступљено 07.10.2021)
Figure 15. <https://www.outlookindia.com/photos/single/131861> (Accessed: 07.10.2021.)
- Слика 16. Ауторска фотографија
Figure 16. Author's photo
- Слика 17. <http://maps.google.com> (приступљено: 02.11.2020) уз интервенцију аутора
Figure 17. <http://maps.google.com> (Accessed: 02.11.2020) with the intervention of the author